

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHE'RIYATIDA ANTONIM SO'ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATI

Sayidova Gulrux Yoqubovna

Buxoro davlat universiteti

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada jahon badiiy tafakkuri taraqqiyotida alohida o'ringa ega Zahiriddin Muhammad Bobur nazmiy asarlaridagi antonim so'zlarning leksik-semantik xususiyati tadqiq qilingan. Z.M. Bobur badiiy asar ta'sirchanligini va badiiyligini oshirishda antonimlardan keng foydalanganligi, shoir o'z she'rlari tilini yaratishda ulardan o'ta mohirlik bilan foydalanganligi aniqlandi. Tazod san'atini voqealantiruvchi lug'aviy antonimlar shoir nazmida muhim ahamiyatga ekanligi misollar ila aniqlandi

Tayanch tushunchalar: antonim, tazod, leksik-semantik, sof turkiy, fors-turkiy, arabiy, antonimiya.

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ANTONYMS IN THE POETRY OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR

Sayidova Gulrukh Yakubovna

Bukhara State University

Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD)

Abstract. The article examines the lexical-semantic features of antonyms in the poetic works of Zahiriddin Muhammad Babur, who have a special place in the development of world artistic thinking. Z.M. It was found that Babur widely used antonyms to increase the effectiveness and artistry of the work of art, and the poet used them very skillfully to create the language of his poems. It was found out with examples that the lexical antonyms, which are events of Tazad's art, are important in the poet's verse

Basic concepts: antonym, contrast, lexical-semantic, purely Turkish, Persian-Turkish, Arabic, antonymy.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНТОНИМОВ В ПОЭЗИИ ЗАХИРИДДИНА МУХАММАДА БАБУРА

Саидова Гулрух Якубовна

Бухарский государственный университет

Доктор философии по филологическим наукам (PhD)

Абстрактный. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности антонимов в поэтическом творчестве Захириддина Мухаммада Бабура, занимающего особое место в развитии мирового художественного мышления. З.М. Установлено, что Бабури широко использовал антонимы для повышения эффективности и художественности произведения, а поэт очень умело использовал их для создания языка своих стихов. На примерах выяснено, что в стихах поэта важное значение имеют лексические антонимы, являющиеся событиями творчества Тазада.

Основные понятия: антоним, контраст, лексико-семантический, чисто турецкий, персидско-турецкий, арабский, антоним.

Kirish (Introduction). Muqaddas «Avesto» asarida olamning asosida yorug'lik va qorong'ulik, ezgulik va yomonlik kabi bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi hodisalar yotishi aytib o'tilgan. Olam yaratilibdiki, bu hodisalar va tushunchalar mavjud, bundan keyin ham bo'lishi aniq. Badiiy adabiyotning asosiy vazifalaridan biri olam, tabiat, jamiyatdagi shunga o'xshash ziddiyatlarni badiiy obrazlar vositasida aniq, ta'sirli ifodalashdir. Antonimiya hodisasi doimo

dolzarb va muhimligicha qoluvchi mavzulardan biri hisoblanadi. Bu hodisaning xalq og‘zaki ijodida, badiiy asarlarda va nutqimizda ham ahamiyati ancha katta. Shuning uchun ham bu hodisa hali hanuzgacha o‘rganilib, rivojlanib kelmoqda. Bu hodisa o‘zbek tilshunosligining asosiy mavzularidan biri hisoblanadi, chunki antonimiya hodisasi bizda faol holatda ishlab, shakllanuvchi tilshunoslikning bir qismi hisoblanadi [2, 13].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Analysis of literature on the topic). O‘zbek tilshunosligida antonimiya hodisasi, asosan, o‘tgan asrning 50-yillaridan boshlab tadqiq etila boshlandi. Bu ishni dastlab S.Mutallibov “Antonim so‘zlar” maqolasi bilan boshlab berdi. Shundan keyin S.Usmonov va A.Ishayevlarning maqolalari chop etildi. R.Shukurov va B.Isabekovlar esa mazkur hodisani monografik planda o‘rganishdi. Qarama-qarshilik hodisasi tilshunoslikda, asosan, antonimiya nomi ostida talqin qilinadi. Uning lisoniy tabiati ikki planda: paradigmatic va sintagmatic planda belgilanadi. Paradigmatic planda antonimlarning eng muhim belgisi ularning semantik qarama-qarshilik ifodalashi hisoblanadi. Bu jihat doimo antonimlar belgilanishidagi asosiy omil vazifasini bajarib kelgan.[11, 24] Antonimlarni belgilovchi ikkita asosiy o‘lchov mavjud. Birinchi o‘lchovda so‘zlarning leksik ma’nosi alohida e’tiborga olinadi. So‘zlarning leksik ma’nosida bir-biriga nisbatan zid, qarama-qarshi semalar mavjud bo‘lsa, bunday so‘zlar antonimlar sifatida belgilanadi. Ikkinchi o‘lchovga ko‘ra, ikki antonim so‘z bildirgan tushunchalar o‘rtasida oraliq tushuncha mavjud bo‘lishi kerak. Tilshunoslikda oraliq tushuncha “mantiqiy markaz” nomi bilan yuritildi. Mantiqiy markaz bo‘lib keladigan so‘z odatda neytral, norma holatni bildiradi.[3, 35] Masalan, Z.M. Boburning quyidagi she’rida qo‘llanilgan shod-xurram va g‘am so‘zlariga nisbatan osiyyishtalik so‘zi mantiqiy markaz hisoblanadi:

Yangi oy yor yuzi birla ko‘rub el shodu xurramlar,
Manga yuzu qoshingdin ayru bayram oyida g‘amlar.

Ayonki, zid ma’noli so‘zlar badiiy asarlarda tazod san’atini yaratuvchi muhim vosita hisoblanadi. Y. Is’hoqov bu xususda quyidagilarni yozadi: “Tazod so‘zi, zid qo‘yish”, “qarshilantirish” ma’nolarini ifodalaydi. Shu so‘z bilan ataluvchi she’riy san’at esa baytda ma’no jihatidan o‘zaro zid, qarama-qarshi bo‘lgan so‘zlarni qo‘llab, ta’sirchan badiiy timsollar, lavhalar yaratishni nazarda tutadi” [5, 256]. Z.M. Bobur ma’no jihatidan o‘zaro zid bo‘lgan so‘zlar asosida yuzaga keladigan tazod san’atining go‘zal, rang-barang namunalarini yaratdi. Chunonchi:

Jahonda ko‘p gado, garchi lavand atvorliq bordur,
Va lekin, Boburo, hargiz seningdek shah lavand ermas.

Baytda shoh va gado so‘zlari o‘zaro zid ma’noda qo‘llanilgan bo‘lib, ular vositasida shoir ma’shuqa va oshiq munosabatini yorqin ifodalagan. Yevropa filologiyasida tazod san’ati antiteza deb ataladi. Badiiy asarda voqealar yoki tushunchalar bir-biriga qat’iy qarshilantirilsa, antiteza kelib chiqadi. Antiteza nutqning emotsional ta’sirini orttiradi [5, 256]. Qarshilantirilayotgan narsalar orqali aytilmoqchi bo‘lgan fikrni ta’kidlaydi. Tilshunoslikda antonimlar leksik-semantik, grammatik va tarixiy-etimologik xususiyatlariga ko‘ra odatda quyidagi turlar bo‘yicha tahlil etiladi: tub (asliy) va yasama antonimlar; kontekstual (matniy) antonimlar; tarixiy-etimologik qatlamiga ko‘ra antonimlar; so‘z turkumiga ko‘ra antonimlar[9, 167]. Zahiriddin Muhammad Bobur badiiy asarlari tilidagi antonimlarni mazkur tahlil turlari bo‘yicha o‘rganishga harakat qilamiz.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shoir badiiy asarlari antonimlarga juda boy. U o‘zining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy va estetik qarashlarini ifodalashda ushbu so‘zlardan juda keng foydalangan. Shoir she’rlarida tub (asliy) antonimlarning miqdori ancha ko‘p bo‘lib, ularni genetik manbaiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Turkiy (o‘zbekcha) so‘zlardan iborat antonimlar.
- Oq-qora

Ye rab, sengadur yuzum qaro gar oq qil,
Har nav sening rizong erur andoq qil!

Ushbu baytda kelgan oq va qora soʻzlari rang-tus sifatlarini ifodab keluvchi soʻzlar boʻlib, qora soʻzi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da koʻmir tusidagi; eng toʻq rang maʼnoda [OʻTIL, 354]. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni va boshqa bir necha maʼno anglatgan bu sifat asli qara tarzida talaffuz qilingan (OʻTEL, III, 240); oʻzbek tilida birinchi boʻgʻindagi a unlisi â unlisiga, ikkinchi boʻgʻindagi a unlisi ä unlisiga almashgan: qara >qârä. shu oʻrinda u oʻz maʼnosida emas, balki koʻchma maʼnoda, yaʼni umuman, salbiy belgini, salbiy belgiga egalikni bildiradi; Oq - qor, sut rangidagi [OʻTIL, 137]. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan bu sifat a:q tarzida talaffuz qilingan [OʻTEL, I, 109], oʻsha davrlardayoq a: unlisining choʻziqlik belgisi yoʻqolgan, oʻzbek tilida a unlisi â unlisiga almashgan: a:q >aq >âq. Ushbu baytda gunohsiz, shaʼniga dogʻ tushmagan kishi; toʻgʻri maʼnosida kelgan.

Yigʻi- kulgi

Tiya olmon yigʻini koʻrgach ul yoshni, vale, ul ham
Koʻzum yoshini koʻrgach, asray olmas oʻzni kulgudin.

Yigʻi—qaygʻu yoki sevinch taʼsirida koʻz bezlaridan ajralib chiqadigan tiniq suyuqlik [OʻTIL, 268]. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan bu ot. “Koʻzdan ajralib chiqadigan suyuqlik”. Kulgi—xursandlik, zavq-shavq holatini ifodalovchi ovozlari [OʻTIL, 79]. Bu ot qadimgi turkiy tilda xursandlik, zavq-shavq holatini ifodalovchi ovozlari maʼnosini anglatuvchi kül— feʼlidan -gü qoʻshimchasi bilan yasalgan [OʻTEL, I, 405]; oʻzbek tilida ü unlilarining yumshoqlik belgisi yoʻqolgan, ikkinchi ochiq boʻgʻindagi u unlisi i unlisiga almashgan: kül-+gü=külgü>kulgu>kulgi. Bu baytda shoir oshiqning hajridan koʻz yoshi toʻkib, gʻam-qaygʻuli bir holatta tasvirlangan boʻlsa, oshiqning bu holatini koʻrgan mashuqa uni koʻrib kulgidan oʻzini asray olmaganligini tasvirlab yigʻi va kulgi soʻzlarini zid holatda keltirgan.

Yomonlik- yaxshilik

Dilrabolardin yomonliq keldi mahzun koʻngluma,
Kelmadi jonimgʻa hech oromi jondin yaxshiligʻ

Yaxshi — ijobiy sifatga ega, kishiga yoʻqadigan, maʼqul boʻladigan [OʻTIL, 304]. Bu sifat qadimgi turkiy tilda ham didga, xohishga mos tushadigan, maʼqul boʻladigan maʼnosini anglatgan “yaq” feʼlining [OʻTEL, 64] biroz maʼnosini ifodalovchi -(i)sh qoʻshimchasini qoʻshib hosil qilingan shaklidan -i qoʻshimchasi bilan yasalgan; -i qoʻshimchasi qoʻshilganidan keyin ikkinchi boʻgʻindagi tor unli talaffuz qilinmay qoʻygan, sh undoshi taʼsirida uning oldidagi q undoshi x undoshiga almashgan [OʻTEL, III, 39]; oʻzbek tilida a unlisi ä unlisiga almashgan, i unlisining qattiqlik belgisi yoʻqolgan: (yaq-+ish=yaqish-)+i=yaqishi>yaqshi>yaxshi>yäxshi. Yomonlik sifati past, salbiy belgi-xususiyati bor [OʻTIL, 334]. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan bu sifat asli yaman tarzida talaffuz qilingan [OʻTEL, 384]; oʻzbek tilida a unlilari â unlilariga almashgan: yaman >yâmân. Ushbu baytda oshiq yordan shikoyat qilmoqda. Yaʼni dilrabo oshiqning mahzun koʻngliga hech qachon yaxshilik qilmasligi, yaxshilik oʻrniga uning zidi yomonlik kelganligidan aziyat chekmoqda.

Toʻgʻri-egri

Garchi zohirda toʻgʻridektur nafs,
Jisiming uyida egridektur nafs.

Baytda toʻgʻri va egri soʻzlari oʻzaro koʻchma maʼnolari bilan antonimiya munosabatini vujudga keltirgan. Toʻgʻri yoʻl — haq yoʻl, haqiqatning yoʻli; egri yoʻl — quvlik, shumlik, nohalollik yoʻli. Maʼlumki, yoʻl soʻzi koʻp maʼnoli boʻlib, u baytda xatti-harakat, yurish-turish tarzi maʼnosida kelgan. Ikkala soʻz ham oʻz qatlam leksikasiga mansub. Bundan tashqari shoir sheʼrlarda kun-tun, qish-yoz, oʻt- suv, kecha-kunduz, yolgʻon-chin, yigʻlamoq-kulmoq, yigʻmoq-sochmoq kabi turkiy (oʻzbekcha) antonimik juftliklar qoʻllanilgan.

Yolgʻon-chin

Chunki ko‘p yolg‘on aytti ul manga,
Gar desam yolg‘onchi oni chin durur.
O‘t-suv

Ul yuzi quyosh hajri, bu sa‘b balo dardi,
Ko‘nglumga urubdur o‘t, holimni qilibdur suv.

Keyingi baytda kontekstual antonimning go‘zal ko‘rinishi berilgan. Ya‘ni yer va ko‘k turkiy so‘zlari o‘zaro ko‘chma ma’noda zidlik hosil qilgan.

G‘am yemaki, yetkursa boshini ko‘kka,
Oxir yana yer kibi oni past qilur.

Mazmuni: “Insonning hayotda kibru havoga berilmasligi kerakligi, chunki bu odat juda yomon odat, bir kun Olloh ularni yer kabi past qilishi mumkin”. Kibr-havo, manmanlik, dimog‘dorlik — o‘z shaxsiyatiga, qobiliyatiga ortiqcha baho berish, o‘zini boshqalardan yuqori qo‘yish, kalondimog‘lik oqibatida namoyon bo‘ladigan salbiy axloqiy sifat. Bu sifat kishilarni mensimaslik, ularga past nazar bilan qarash, o‘rinsiz g‘ururga berilish, o‘zining arziyas yutuqlarini bo‘rttirib ko‘rsatish va b.da ko‘rinadi. Kibrli kishi o‘z aybi, nuqsonlaridan ko‘z yumadi, manmansiraydi. Manman kishi o‘zgalarning nasihatini yoqtirmaydi, zalolat botqog‘iga botadi. Kibr — kishilarning kamchiligi, nuqsonidir. Kibr odamlar o‘rtasida birdamlik, ahillik va muhabbatni yo‘q qiladi, adovat uyg‘otadi. Kibr odobsizlik belgisi bo‘lib, u doimo qoralangan. Baytda ko‘k so‘zi yuksaklik semasi yer so‘zi pastlik semasiga ko‘ra o‘zaro zid holda kelgan.

2. Arabiy so‘zlardan iborat antonimlar.

Visol-hajr

Visoling davlatig‘a yetmasam Bobur kibi, ne tong
Qi, hajring mehnatida asru zoru notavon bo‘ldum.

Bayt mazmuni ishqiy mazmunda yozilgan bo‘lib, hajrda azoblanib zor-u notavon bo‘lgan oshiq yorning visoliga yetmoqlikni orzu etmoqda. “Ey yor, sening dard-u hajringda zor-u notavon bo‘ldim. Ne ajabki, Bobur kibi visoling davlatiga yetsam”. Mazkur baytda hajrdan qiynalgan oshiq holati antonim so‘zlar vositasida yorqin, aniq va ta’sirli ifodalangan.

Jaholat- adolat

Jonu ko‘nglida juz jaholat yo‘q,
Hech ishida aning adolat yo‘q.

Mazmuni. Oshiq yordan shikoyat etmoqda: “Sening jonu ko‘nglingda jaholat jahllik yo‘q, ammo hech bir ishingda adolat yo‘q”. Adolat - arabcha odillik, to‘g‘rilik hamma uchun barobar bo‘lgan haqiqatning talab va tamoyillariga amal qilinishi [O‘TIL, I, 145], insoniyatning azaliy orzusi, ezgu g‘oyasi, ma’naviyat, axloq va huquqning me’yoriy kategoriyalaridan biri. Jaholat so‘zi esa aholat, jahl, johil (arabcha bilmaslik, nodonlik) 1) ilmsiz, qoloq, madaniyatsiz; 2) jahлга erk beruvchi, o‘zini idora qilolmaydigan shaxsga xos xususiyatlarni ifodalovchi salbiy axloqiy sifat [O‘TIL, I, 321]. Bunda ham so‘zlarda bo‘rtib turgan “yaxshi” va “yomon” semasi antonimiyani yuzaga keltirgan. Mazkur so‘zlarning barchasi arabiy tub so‘z bo‘lib, asosan, kitobiy uslubga xos.

Ittifoq-nifoq

Ul yornng ittifoqi nifoqig‘a arziyas.
Ayyomi vasli shomi firoqig‘a arziyas.

Baytdagi ittifoq va nifoq so‘zlari o‘zaro antonim. Ittifoq so‘zining lug‘aviy ma’nosi “inoq, ahil” [O‘TIL, I, 339]; nifoq so‘zining ma’nosi esa 1. ikkiyuzlamalik; munofiqlik, riyokorlik; mug‘ambirlik; 2. Kelishmovchilik, ixtilof, nizo, janjaldir [O‘TIL, I, 425]; Mazkur baytda ham antonimiya tub leksemalar orasida yuzaga kelgan. Ikkala so‘z ham arabchadir.

3. Forsiy tilga mansub so‘zlardan iborat antonimlar.

Mushkul-oston

Manga bormoq mushkulu kelmak sanga osondurur,
Ushbu mushkilni manga, yo Rab, sen oson qilg'asen.

Shoir she'rlarida qo'llanilgan zid ma'noli so'zlar, asosan, ot (osmon-yer mehr-jabr kabi); sifat (oq-qora, baland-past, qattiq-yumshoq kabi); ravish (uzoq-yaqin, tun-kunduz, obod-barbod kabi); fe'l (sochmoq-termoq, kulmoq-yig'lamoq kabi) turkumidagi so'zlardan iborat.

Shoir she'rlarida bundan tashqari yana aziz-xor, qari-yosh, boy-kambag'al, to'g'ri-egri, yaxshi-yomon, mashaqqat-rohat, bormoq-kelmoq, issiq-sovuq, vafo-jafo kabi tub antonimlar qo'llanilgan. Misol

Aziz-xor

Istaram o'zni aziz elga ko'runmasliktin,
Necha o'zumni ulus ko'zida xor etgaymen?

Aziz—"hamma e'zozlaydigan, qadr-qimmatini baland" ma'nosini anglatadi, unga zid o'laroq xor — "barcha tahqirlaydigan, qadr-qiymati yo'q" ma'nosini [Rahmatullayev Sh. va boshq. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. T., "O'qituvchi", 1980. 24-bet] bildiradi. Bu tub leksemalar orasidagi antonimiya hodisasi bo'lib, ikkala so'z ham sifat turkumiga mansub. Zidlik munosabati to'g'ri ma'noli sememalar orasida yuzaga kelgan. Ikki leksema ham o'zlashma qatlamga mansub: aziz — arabcha; xor — forsha-tojikcha. Baytda aziz va xor so'zlari vatanga nisbat berib aytilgan bo'lib, shu ikki so'z orqali uning oldingi va hozirgi (muallif nuqtayi nazaridan) taraqqiyot darajasi aniq va qisqalik bilan ifoda etilgan.

Johil-oqil

Goh johilni sarbaland aylar,
Goh oqilni poyband aylar.

Baytda oqil va johil so'zlari o'zaro antonimlikni yuzaga keltirgan. Oqil so'zining lug'aviy ma'nosi "kishiga faqat yaxshilik qiladigan, mo'min, qobil, yaxshi" (O'TIL, II, 66-b.) bo'lsa, johil so'zining lug'aviy ma'nosi esa "jaholatda qolgan, ilm-ma'rifatdan mahrum; qoloq, madaniyatsiz, nodon" [O'TIL, I, 290] dir. Oqil so'zidagi "yaxshilik" semasi johil so'zidagi "yomonlik" semasi bilan zidlik munosabatini yuzaga keltiradi, bunda ular bog'langan so'zning ahamiyati katta.

Pinhon-fosh

Pinhon ko'ngulda ishq edi hijron balosida,
Fosh o'ldi mojarosi xaloyiq arosida.

Mazmuni. Fosh - "ochiq-oydin, hammaga ma'lum bo'lib, ko'rinib turgan; ayon» [O'TIL, I, 555]. Mazkur so'z adabiy tilda "oshkora", "oshkor" shaklida qo'llaniladi. Pinhon - "kishining nazaridan yashiringan, ko'zga ko'rinmaydigan; yashirin" [O'TIL, I, 586]. Ushbu so'zda "kishilarda maxviy tutilgan, sir saqlangan; maxfiy" semasi ham mavjud bo'lib, she'rdan aynan shu ma'no ifodalangan. Zid ma'nolikni yuzaga keltirgan ikkala so'z ham o'zlashma qatlamga xos, ya'ni forsha-tojik tiliga tegishlidir.

Mast-u bexudluq- hushyor

Mastu bexudluq bila umrungni o'tkarding, darig',
Ey ko'ngul mundin bori bo'l bir nima hushyorroq.

Mazkur baytda mastu behud va hushyor so'zlari o'zaro ma'noviy tazodni yuzaga keltirgan. Mast so'zi forsiy bo'lib, ichkilik yoki nasha, qoradori va shu kabilar ta'sirida kayf qilgan, kayfi bor. [NAL, 231]. Behud forsiy so'z bo'lib, "hushsiz, o'zidan ketgan" [NAL, 113-b] degan ma'noni ifodalaydi. Hushyor so'zi ham forsiy bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi "biror ta'sir yoki hodisani darrov anglash, idrok etish qobiliyatiga ega bo'lgan; ziyrak" [O'TIL, II, 713] dir. U baytda "hushyor bo'lmoq" birikmasida kelgan bo'lib, "es-hushini yig'ib olmoq, es-hushi joyiga kelmoq" ma'nosini ifodalamoqda. Baytning mazmuni quyidagicha: "Ey ko'ngil, bu dunyoda kayfu safo qilib umrni kechirding, bas yetar hayotda hushyor bo'l, insonlarga yaxshilik qil". Anglashiladiki, inson bu hayotda faqat huzur qilib yashash uchun kelmagan, sinov uchun kelgan shuning uchun bu sinovdan yaxshi amallar qilib o'tishimiz kerak. Baytda

kayf-u safo so‘zi bilan hushsiz semasi es-hushi joyiga kelmoq semasi bilan zidlik munosabatini yuzaga keltirgan.

Telba-dono

Boburi bedilni ishq telbaratsa ne ajab,

Chunki hargiz rost kelmas ishq donolig‘ bila.

Telba - aqldan ozgan, jinni. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma‘noni anglatgan bu sifat asli aqldan ozgan ma‘nosini anglatgan täl— fe‘lidan —bä qo‘shimchasi bilan yasalgan [O‘TEL, 216]. Qadimgi turkiy tilda bu sifat tälvä telvä [Devon, I, 402] tarzida talaffuz qilingan; o‘zbek tiliga esa tälbä shakli birinchi bo‘g‘inidagi ä unlisi ye unlisiga almashib yetib kelgan: täl- + bä = tälbä >telbä. Shevalarda bu sifat telvä tarzida ham talaffuz qilinadi. [O‘TEL, I]. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da telba so‘zining to‘rtta ma‘nosi izohlangan: 1. Aqldan ozgan, devona, jinni. 2. Biror narsaga, kimsaga ortiq darajada berilgan; savdoyi, shaydoyi. 3. Telbaga xos, telbalikni aks ettiruvchi; ma‘nosida. 4. ko‘chma poet. Jilovlanmagan, asov, “quturgan”. Ushbu baytda esa telba so‘zi biror narsaga, kimsaga ortiq darajada berilgan; savdoyi, shaydoyi ma‘nosida kelgan. “Ne ajabki, Bobur dilsiz yorning ishqida telba, savdoyi bo‘lmish, Chunki ishq, muhabbat har doim ham rost kelmaydi donolik bilan”.

Gul-tikon

Har yerda gul bo‘lsa—tikon bo‘lsa, ne tong?!

Har handaki may durdidan bo‘lsa, ne tong?!

Ayonki, forsiy gul so‘zi “go‘zal” (O‘TIL, I, 195) ko‘chma ma‘noda keng qo‘llaniladi. Tikon so‘zi sof turkiy so‘z bo‘lib, o‘simlikning, hayvonning ingichka uchli, ignaga o‘xshab sanchiladigan a‘zosi. Bu ot qadimgi turkiy tilda sanch, kirit ma‘nosini anglatgan tik fe‘lidan-(ä)n qo‘shimchasi bilan yasalgan [O‘TEL, 558]: tik— + än = tikän. Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zni tik- fe‘liga —kän qo‘shimchasini qo‘shib sifat yasalgan, qoidaga ko‘ra bu so‘z tikkän bo‘lishi kerak edi deb izohlaydi [Devon, I, 381]; tushuntirishidan ko‘rinib turibdiki, Mahmud Koshg‘ariy sifat yasashni fe‘lning sifatdash shaklini hosil qilishdan farqlamagan. Unda “yomon, xunuk bo‘lib ko‘rinmoq” [O‘TIL, II, 172] semasi mavjud. Shoir gul so‘zidagi “go‘zallik” va tikon so‘zidagi “xunuklik” semalarini o‘zaro zidlantirgan. U mahbubani gulga, oshiqni esa tikanga qiyoslagan. Ta‘kidlash o‘rinliki, shoir she‘rlarida gul va tikon tushunchalari zidlantirilgan holatlar ko‘p uchraydi.

O‘t- suv

O‘t soldi ko‘ngulga ranju betoblig‘im,

Suv qildi bu xasta jonni beoblig‘im.

Ushbu baytda ham shoir to‘rt unsurlardan suv va o‘t so‘zlarini bir-biriga zid holda qo‘llaydi.

Ey ko‘ngul, gar g‘ayr so‘zi zahri qotildur, ne g‘am,

Lablaridin sharbat yuhyil-izoming borida.

Baytdagi sharbat va zahri qotil so‘zlari shunday xususiyatli so‘zlar jumlasiga kiradi. Forsiy sharbat so‘zining lug‘aviy ma‘nosi “sof shakar moddasidan, shakardan tayyorlanadigan mahsulot; shirinlik” [O‘TIL, II, 548] dir. Mazkur so‘zning matniy antonimi sifatida qo‘llangan forsiy zahri qotil so‘zining asl lug‘aviy ma‘nosi esa “tirik organizmni og‘ulab yemiradigan yoki o‘ldiradigan modda, og‘u” [O‘TIL, I, 302] bo‘lib, uning ko‘plab ko‘chma ma‘nolari mavjud. Shunday ko‘chma ma‘nolaridan biri “og‘u singari achchiq, kishining hayotini og‘ulaydigan, kishiga tatimaydigan narsa”dir. Yuqoridagilardan anglashiladiki, sharbat so‘zida “shirin”, zahri qotil so‘zida esa “achchiq” semasi mavjud. A‘yonki, shirin va achchiq so‘zlari o‘zaro zid ma‘noli so‘zlar hisoblanadi Z.M. Bobur sharbat va zahri qotil so‘zlaridagi ana shu xususiyatlarni e‘tiborga olib, ularni o‘zaro zid ma‘nolarda qo‘llagan.

Ma‘lumki, mumtoz adabiyot vakillarining namunalari oshiq — mahbuba munosabati aksariyat holatlarda shoh va gado so‘zlari vositasida ifodalangan. Buni Z.M. Bobur ijodida ham kuzatishimiz mumkin. Chunonchi, uning :

Jahonda ko‘p gado, garchi lavand atvorliq bordur,

Va lekin, Boburo, hargiz seningdek shah lavand ermas
baytida shoh va gado soʻzlari orqali mahbuba va oshiq munosabatlari yorqin aks ettirilgan.
Shoirning ayrim sheʼrlarida mazkur munosabat shoh va gul soʻzlari vositasida ham berilgan.
Masalan:

Nisbat yoʻqtur, deb ijtinob aylamakim,
Shahmen zlgā, vale senga quldurmen.

Xulosa. Umuman olganda, Z.M. Bobur sheʼriy asarlari zid maʼnoli soʻzlarga juda boy va ular rang-barang koʻrinishga ega. Shoir ijtimoiy-siyosiy, axloqiy va estetik qarashlarini ifodalashda ushbu soʻzlardan juda keng foydalangan. Mazkur guruhdagi soʻzlar u uchun zidiyatlarga toʻla davrning umumiy ruhini ifodalashda asosiy til vositalaridan biri boʻlgan. Maʼno jihatidan oʻzaro zid boʻlgan soʻzlar asosida yuzaga keladigan tazod sanʼatining goʻzal, rang-barang namunalarini yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. –T.: Fan, 1985. -200 b.
2. • Isabekov B. Hozirgi oʻzbek tilida leksik antonimiya: Filol. fan. nomz. ...diss. avtoref. – T.: OʻzR FA TAI, 1973.
3. • Isʼhoqov Y. Tazod // Oʻzbek tili va adabiyoti. – Toshkent: 1970. -№ 5. –B. 80-83.
4. • Ishoqov Yo. Soʻz sanʼati soʻzligi. -T.: Zarqalam, 2006.
5. • Ishayev A. Shakldosh antonimlarga doir etyudlar // Oʻzbek tili va adabiyoti. 1967. – №1. – B. 16-17.
6. • Mamatov A. Antonimiya asosida frazeologik shakllanish masalalari // Oʻzbek tili va adabiyoti. – T.: 1998. -№ 6. –B. 56-58.
7. • Mahmudov N. Ziddiyat va maʼno taraqqiyoti // Oʻzbek tili va adabiyoti. –T.: 2014. -№3. –B. 16-25
8. • Rahmatullaev Sh. Semema — mustaqil til birligi // Oʻzbek tili va adabiyoti. –T.: 1984. -№ 5.
9. • Rahmatullaev Sh. Lugʻaviy antonimlar maʼnosini uzviy tahlil asosida oʻrganish // Oʻzbek tili va adabiyoti. – T.: 1994. -№ 3. –B. 32-35.
10. • Usmonov S. Antonimlar // Oʻzbek tili va adabiyoti. – T.: 1958. -№ 2. –B. 38-40.
11. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. I-II. –M.: Russkiy yazыk, 1981;
12. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. Rahmatullaev Sh.. -T.: Universitet, 2000. -599 b.